

Jegyzetek

1. Oláh Valéria: Napóleon betegségei = Élet és Tudomány 1980/19. 581–582. p.
2. Napóleon aranyere = Élet és Tudomány 1980/45. 1420. p.
3. Orvosi Lexikon. Bp., 1967. 1. köt. 467. p.; 4. köt. 992. p.
4. Napóleon betegségei = Élet és Tudomány 1993/5. 148–149. p.

5. É. T. 1993/5.
6. Képes politikai és világtalasz Bp., 1979. 71. p.
7. É. T. 1989/45.
8. É. T. 1993/5.
9. Megmérgezték-e Napóleont? = Élet és Tudomány 1982/51. 1606–1607. p.

Döbör András

A „bunkó káderektől” a nagypolgár bunkóig Rendszerváltás Magyarországon 1989-ben

E dolgozat témája néhány gondolat a rendszerváltásról, annak előzményeiről a hetvenes, nyolcvanas években lezajló társadalmi változások tükrében. Különösen górcső alá szeretném venni a „puha diktatúra” elitjének leváltását – vagy le nem váltását, hiszen szinte közhelyként ismert az a fontos megállapítás, hogy elitváltás nélkül nem lehet, és nincs is rendszerváltás.

A három fő kérdést, mely a téma iránt érdeklődőket leginkább érdekli, Konrád György és Szelényi Iván fogalmazta meg még 1989-ben.¹

1. A káderelit miért és hogyan engedte ki kezéből a hatalmat az 1980-as években?
2. Mivel magyarázható az értelmiség politizálódása, aktivizálódása, és a hatalom megszerzése?
3. Mennyire átmeneti az értelmiségi osztály hatalma, illetve van-e esély tartósságára?²

Szalai Erzsébet a harmadik kérdéssel kapcsolatban homlokegyenesen más nézete- ket vall. Szerinte nem az a kérdés, hogy a hatalom mennyire átmeneti és tartóssítható-e. Úgy véli, az értelmiség meg sem szerezte a politikai hatalmat 1989-ben.³

Számomra Szelényiék érvelése volt a meggyőzőbb, ezért gondolataimat az ő elméletük nyomvonalán haladva fejteném ki, az ő fogalmaikkal fogalmazva. Mindenekelőtt szólni kell arról, hogy a rendszerváltás nem rövid folyamat, bár a polgári politikai rendszer megteremtése csupán egy évig tartott. Ennél sokkal hosszabb folyamat a gazdaság és a társadalom szerkezetének átalakulása, mely mintegy két évtizedet vett igénybe.

A politikai változások előkészítője egy lassú és csendes „alulról jövő forradalom”⁴, amely a 60-as évektől kezdődően fokozatosan aláásta a kommunista rendszert. A húszéves folyamat eredménye: egy jellegét tekintve alapvetően kispolgári tulajdonosi burzsoázia kifejlődése a káderbürokráciából. Az ellenzékiek fokozatosan növekvő, de számszerűleg jelentéktelen csoportjától eltekintve az értelmiség társadalmi és politikai jellege „káder” maradt. A kispolgárosodás eléggé széleskörű volt, míg a „művelt középosztály” kevésbé polgárosodott. E polgárosodás fokozatosan aláásta az uralkodó bürokratikus rendszert, előretörték a reformok. Ennek nyomában gyorsan lezajlott az értelmiség „polgárosodása” és az értelmiség visszanyerte meghatározó szerepét a társadalmi elitben.

Magyarország pedig ismét paradoxonnal találta szembe magát – akárcsak a XIX. században: még félkész, kialakulatlan tulajdonosi burzsoázia nélkül próbálta megvalósítani a polgári átalakulást. Szinte már hagyományosan és jellemzően Közép-Európára, az értelmiség kivételes szerepe kölesönöz sajátos szint a társadalmi és politikai változásoknak.

I. Az értelmiség betörése az elitbe a „puha diktatúra” második felében

A közép-európai értelmiség a hetvenes, nyolcvanas években becsapottnak érezte magát a megígért és megkezdett reformok „szabotálása” miatt, s megtalálta azt a stratégiát, amely segítségével a kommunizmus bukása után a lehangoló káderbürokrácia és a felemelkedő, de még félkész és gyenge tulajdonosi burzsoázia között uralkodó elitte válhatott. E folyamat megértéséhez három lépcsőfok vezet:

1. A káderelit szembenállása majd váratlan „összeolvadási kísérlete” az értelmiséggel

A hanyatló Kádár-rendszer utolsó 10-15 évében a káderelit makacsul ellenállt az értelmiséggel megköthető stratégiai kompromisszumoknak, s ezzel párhuzamosan éppen az értelmiségbe asszimilálódott. Egyre inkább a magasan képzett szakemberekből lettek a bürokraták, amely a sztálinista kommunizmus idején nem volt jellemző. Akkoriban elsősorban a párthűsége volt a hangsúly, a szakképzett értelmiségiben nem bíztak annak nagyobb fokú önállósága, kreativitása miatt. Ez az elv természetesen és egyenesen vezetett a kontraszelekcióhoz, mert a kevésbé képzettek előtt megnyílt az út, s nagyobb lett az esély a döntéshozói és véleményformáló középvezetői posztok elérésére.

A kádárizmus utolsó két évtizedében mindez igen jelentősen megváltozott, s ez a hetvenes évek közepén vált észlelhetővé. A mezőgazdasági egyetemek magasan képzett

agrármérnökök egész generációját bocsátották ki, és ők a hetvenes években lassan eltávolították a szövetkezetek, állami gazdaságok, a megyei mezőgazdasági közigazgatás vezető beosztású régi „parasztkádereit”. Ezzel egy új értelmiségi osztály ragadta magához a mezőgazdaság irányítását, és az egyetemekhez és kutatóintézetekhez fűződő kapcsolataik révén ellenőrizték a magyar mezőgazdaság egészét a képzéstől és kutatástól a termelésen át egészen a bel- és külföldi értékesítésig. Más szakterületeken is ez a folyamat zajlott le. A kommunista párt és kormány nem tehetett mást, mint kísérletet a friss diplomások megszerzésére a pártapparátus és a kormányhivatalok részére. A technikai hozzáértés fontosabb lett a politikai hűségnél, megbízhatóságnál. Még azt sem várták el, hogy mindannyian legyenek párttagok. Olyan szakemberekkel töltötték fel a bürokráciát, akik mérnökként, közgazdász-ként stb. könnyen találhattak volna munkát maguknak a piacon. Ezek az emberek persze kevésbé függtek a hatalomtól, párttól, hiszen hivatalukba a tudás emelte. Az ő számukra sokkal nagyobb kísértést jelentett, hogy képességeiket a piacon, a teljesítmények versenyében mérjék meg.

2. A káderelit polgárosodása

Azonban nem csak új szereplők foglalták el bürokratikus hatalmi pozíciókat, hanem megváltoztak a hivatalokban ülők is. A nomenklátúra megtanulta, hogy hogyan fordítsa hasznára a piaci lehetőségeket. A magyar élet- és fogyasztói szokások kispolgárosodása a legköznapibb oka és jelzője ennek a változásnak. Nagy szerepet játszott az elit habitusának átalakulásában a Nyugat hatása. A nyugati életmód, viselkedés és technológia hatott a káderelitre és elősegítette beolvadásukat az értelmiségbe. Tagjai és főleg gyermekük nyelveket tanultak, s a legjobbjaiak rádöbbenek, hogy szaktudásuk eladható a

nyugati piacon. Így kezdett eltűnni a „bunkó káder” és a „dörzsölt értelmiségi” közötti kulturális szakadék.⁵ A reformizmus lett az uralkodó ideológia, és a régi káder életforma elveszítette vonzerejét.

3. Az osztályá alakulás korlátai

A nyolcvanas évek közepére előrehaladt az új elit kialakulása, bár e folyamatnak voltak hátráltató tényezői is. Például az, hogy Magyarországon a káderértelmiséget nagyon nyugtalanította a posztkommunista átalakulás. A kádári rendszer egyik nagy vonzerejét kiszámíthatósága adta. Megyék, gyárak vagy egész gazdasági ágazatok bürokráciáinak erős hálózata fejlődött ki, melynek tagjai lojalitást és barátságot tanúsítottak egymás iránt, és kölcsönösen is védtek egymást. Mindenki türelmesen várt sorára, és nem szúrta hátba a másikat a régi sztálinista karrierista bürokrácia hagyományait követve. Ezt az összefonódottságot, langyos és zárt állóvizet 1989-ben komoly „veszély” fenyegette. Sokan némi aggodalommal tekintettek a jövőbe, mikor a piac törvényei szerint kell majd versenyezni az ellenfelekkel. Ráadásul tudták, hogy a kommunista párttagság nem lesz jó ajánlólevél egy rendszerváltás után. Az „öreg fiúk hálózata”⁶ felbomlott.

Ők azok, akik már nem képesek és nem is akarnak a régi módon élni, félig aggódva és félig bizakodva beszélnek egy esetleges restauráció veszélyeiről, amit nem szeretnének, de megtanulnának élni a régi-új körülmények között. Szelényi Iván ezt a réteget nevezi nagyon találóan „rettegő kádereknek”.

Az egységes elitte válást akadályozta a volt nomenklatúra és az értelmiség „első sorának” azon törekvése, hogy vagyonos osztállyá alakuljon, cserébe lemondva a politikai szerepvállalásról. Ezt a folyamatot nevezik az emberek egyszerűen „átmentésnek”, végrehajtói az „ejtőernyősök”. E találó kifejezések jelzik, hogy a humorérzék nem vesz-

tett el a „puha diktatúra” után a „kemény demokráciában” sem.

A lehetőség adott volt arra, hogy a nagy állami vállalatok felső vezetése kísérletet tehetett a tulajdonos polgárrá váló átalakulásra. A Parlament 1989-ben a késő tavaszi ülészakon egy olyan törvényt fogadott el, mely lehetővé tette az „állami tulajdon átalakítását”. Eszerint az állami vállalatok részvénytársasággá alakíthatóak át, és az alkalmazottak különösen kedvező feltételeket kaptak a részvények megvásárlásához. A törvény szövege nem tesz különbséget a cégek vezetői és az alkalmazottak között. Ezen az úton könnyen átjátszhatóvá vált az állami tulajdon!⁷ A régi elit megpróbálta privilégiumait újakra cserélni. A volt káder kedvező áron szerez korábban államosított házat, földet, üzemet, több milliós vagyont tud felhalmozni, gyermekeit a vállalkozások és magánszektor felé irányítja.⁸ Például a sorban legutolsó pártvezér, a minap elhunyt Grósz Károly fia is egy nyugati érdekeltségű magáncégnél dolgozik.

A kádergyerekek kihasználják a szüleik bürokratikus kapcsolatait, könnyebben kapnak hatósági engedélyeket, bankkölcsönöket. Az ország iránt érdeklődő és ide főként befektető cégeknél kaphatnak munkát a helyi viszonyok, hálózatok ismerete miatt, s alapos tudással a másodrendű vezetőből a csúcsra törhetnek, az adott külföldi cég helyi képviselőnek vezetői posztjára emelkedhetnek.

Az egységes elitosztállyá szerveződés következő súlyos gátja a az értelmiség generációs és szakmai megosztottsága. A generációs megosztottság úde színfoltja a radikális fiatal értelmiségiek feltűnése a politikában.⁹ Erkölcsileg előnyösebb helyzetben vannak, mert koruk miatt nem kompromittálódhattak a „rég rendszerben”. Az új vita- és beszédkultúrát anyanyelvüként beszélik, s energikusan berobbannak a politika színpadára. A szakmai megosztottság is döntő: a technokraták és humán értelmiségiek általában az

MDF-t támogatják, a közgazdasági, természettudományi és társadalomtudományi értelmiségiek inkább az SZDSZ-t. E megosztottságot bonyolítja a végletekig a Horthy-rendszerből hátramaradott – és 1989-ben az Ellenzéki Kerekasztal, majd a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásoknál újra feléledő – urbánus-népi ellentétek, elsősorban ugyancsak az MDF és az SZDSZ között. A különböző rétegek egyes elemei ugyan közelítettek egymáshoz, de egy teljes uralkodó osztállyá való összeolvadás nem következett be, s 1989-ben az értelmiség győzelmet arat a káderelit felett.

II. Változás a hatalom struktúrájában: értelmiségből politokrácia

A polgári fejlődés jogi és politikai reform nélkül lehetetlennek bizonyult. A kommunista bürokrata elit aláásta az általa kezdeményezett kistökés fejlődés hatékony kibontakozását azzal, hogy a politika és a jog területén nem tett semmit. Ezzel elmélyítette a gazdasági, majd társadalmi és politikai válságot is, amely a politikai áttöréshez, a rendszerváltáshoz vezetett. Az értelmiség a káderelitet rákényszerítette a politikai és jogi reformokra, méghozzá mélyrehatóbbakra mint amilyeneket addig gazdasági reform bármikor is megkísérelt.

Az átmenet első szakaszában az értelmiség inkább médiakráciaként szilárdította meg hatalmát. Magyarországon 500 kiadó működik, a tömegtájékoztató eszközök kulcsszerepet játszanak a legkényesebb kérdések megfogalmazásában. Az értelmiség szokatlanul jól látható szerepet játszott a tömegtájékoztatásban, s keményen készült politikai szerepére. A televíziós vitaműsorok a választási kampány edzéseinek bizonyultak. Milliók nézték a showt és a showman-ekből országgyűlési képviselők, miniszterek, nagykövetek lettek. A média több mint show. Felkészülés

a hatalomra, a hatalom megszerzésének eszköze.

Az első szabad választások után alakult kormányban a miniszterelnök, a honvédelmi- és a külügyminiszter is történész volt. Kialakult egy új politikai elit, nagyburzsoázia soha nem lett belőle, nem is lehetett. A kommunista bürokrácia eltűnt (legalábbis egy időre) a süllyesztőben. 1990-re csak egy komoly jelölt maradt az új elit szerepének eljátszására: az értelmiség.

III. Az értelmiség osztályhatalmának négy éve

Bár Konrád és Szelényi meg voltak győződve arról, hogy az általuk posztkommunistának nevezett szakasz egy hosszú történelmi korszak lesz, melyet az értelmiség osztályhatalma jellemez, a történelem nem őket igazolta. Az értelmiség hatalomra kerülve szétmarcangolta önmagát. Csak az MDF három nagy részre szakadt szét. Megváltak a szélsőjobboldaltól, Csurka Istvántól és híveitől. Az értelmiséggel szövetkezett kialakuló tulajdonosi bürokrácia, miután reprezentáns képviselői igen kedvező privatizációs ügyleteket bonyolítottak le az Állami Vagyontünnökséggel, önálló erőként is meg kívánt jelenni a politika színpadán. (Pl. Palotás János) Maradt az MDF meggyengült centruma, mely Antall József halála után már képtelen volt a biztos, erőskezü kormányzásra. De elég ha csak az SZDSZ belső vitáira, válságára utalunk. Igazán találóan Bozóki András fogalmazta meg Konrád György és Szelényi Iván kérdésére a választ. *(Ti. hogy megőrizheti-e egy kivételes történelmi situációjában megszerzett hatalmát a politokrácia értelmisége?)* Véleménye szerint nem:

„A kritikai értelmiség Magyarországon mindeddig nem tudott sikereket felmutatni a hatalomorientált, üzemszerű, bürokratikus politikálásban... a kritikai értelmiség visszatér

1989 előtti szerepéhez: médiakrácia a művelt közvélemény formálásában és meritokrácia az egyetemeken és kutatóintézetekben. Az értelmiség a professzionális politikába tett kirándulás után visszatér a mozgalmi politika színtereire, de hangja nem lesz már meghatározó, belevész az új demokrácia társadalmi érdekharcainak zájába.”

Beigazolódott, hogy az értelmiség csak arra jó, hogy „bajkeverő” legyen, aláásson

rendszereket, de a sajátját képtelen megteremteni!

Vagy talán ez sem a teljes igazság. A véleményformáló, főleg urbánus értelmiség, kiegészülve a napjainkra szépen kialakuló nagypolgári réteggel, és szövetségre lépve a hosszú stagnálás után újra szalonképessé és népszerűvé vált szocialistákkal, az 1994. évi választásokon jelentős pozíciót szerzett magának az ország irányításában.

Irodalom

- ☞ Konrád György – Szelényi Iván: Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. In: Politikatudományi Szemle 1992/1, 9–29. p.
- ☞ Magyarország története 1918–1990. (Egyetemi tankönyv.) Szerk.: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos. Bp., 1995. 347. p.
- ☞ A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Szerk.: Szalay Antal – Bodzabán István [et al]. Bp., 1994. 195. p.
- ☞ Szalai Erzsébet: A hatalom szerkezete Magyarországon a politikai rendszerváltás után. In: Politikatudományi Szemle 1993/2, 19–40. p.
- ☞ Szalai Erzsébet: Szereppróba. In: Valóság 1990/12. 15–29. p.
- ☞ Szalai Erzsébet: Útelágazás In: Valóság 1990/8. 45–54. p.

Jegyzetek

1. Konrád – Szelényi, 9–29. p.
2. E kérdést mára megválaszolta a történelem, a „művelt középosztály” hatalma hosszú távon nem bizonyult reálisnak. (D. A.)
3. Szalai, Politikatudományi Szemle 1993/2: 19–40. p.
4. Konrád – Szelényi, 11. p.
5. E két kifejezés Szelényi Iván érdeme. (Konrád – Szelényi, 16. p.)
6. Konrád – Szelényi, 17. p.
7. Erre először Hankiss Elemér és Szalai Erzsébet hívták fel a figyelmet még 1989-ben. (D. A.)
8. „Vagy lebeszéli őket a káder karierről.” (Konrád – Szelényi, 19. p.)
9. A FIDESZ megalakulása 1988. március 30-án, Budapesten. (D. A.)